

ÇAĞATAYCADA İSİM-FİİLLER

JÁNOS ECKMANN

İsim-fil (verbal noun) fiillerin kip ve şahıs göstermeyen isim şeklidir. İsimler gibi çokluk, iyelik ve çekim ekleri ile çekim edatları alır; cümlede özne (subject), nesne (object), vasıflayıcı (attribute) tümleç (adverbial modifier) ve yüklem ismi (predicate noun) işini görür. Yine fiille olan ilgisini de kaybetmemiştir: olumlu ve olumsuz şekli olabilir, baş fiilin zamanına nispetle zaman bildirir, özne, nesne ve tümleç alır.

Çağataycada aşağıdaki eklerle yapılan isim-fiiller geçer :

I. -ğan/-gen, sert konsonantlardan sonra ekseriyetle -qan/-ken : qarı-ğan, oqu-ğan, al-ğan, yaşun-ğan 'gizlenen, saklanan', tur-ğan, buz-ğan 'bozan', qaç-qan, tap-qan 'bulan', bas-qan, uruş-qan 'dövüşen, savaşan', yat-qan; bunun gibi biti-gen 'yazan', yürü-gen, kél-gen 'gelen', körün-gen, hór-gen, sêv-gen, iç-ken, tók-ken 'döken', óp-ken, kês-ken, tüş-ken 'inen, düşen', işit-ken.

Bu isim-filinin gördüğü işler :

a) Eylem ismi (action noun): alğan 'alma, alış, aldık-', körgen 'görme, görüş, gördük-' :

Zelihâ Yūsufnı indegeni 'Zeliha'nın Yusuf'u çağırması' (H 22b: 11), *andaq şî'r aytaqandın aytağan yahşırağ* 'böyle şiirler yazmaktansa hiç yazmamak daha iyi' (B 26a: 7), *çaqın hırmanğa tüşkenninğ 'acab te'siri bar* 'yıldırımın harmana düşmesinin acayip tesiri var' (FK 59a: 4), *beğlerning derhost qılğanları fāyida qılmadı* 'beylerin ricaları fayda etmedi' (Z 26b: 1 aş), *eşikinğ itidin ayrılğanımnı tut ma'zūr* 'senin kapının köpeğinden ayrıldığımı mazur gör!' (L Div. 10: 4), *qayan bara durganın bilgeç yoldaşı boldı* 'nereye gitmekte olduğunu öğrenince yol arkadaşı oldu' (Küll. S 762b: 13), *tañ atqanda 'şafakla beraber'* (B 327b: 13), *yanğanda hem Kiçik Hân toqquz qatla yügüندی* 'dönüşte de Küçük Han dokuz kere eğildi' (B 103a: 6), *Baysungur Mîrzâ pādşāh bolğanda on sekkiz yaşar erdi* 'Baysungur Mirza padişah olduğu zaman on sekiz yaşında idi' (B 30a: 13), *dilber ölgenimdin şādmān dur* 'dilber öldüğüme sevinir' (L Div. 85: 4), *köñlüm tilegençe* 'gönlümün dilediği gibi' (BŞ I 473: 17), *éligimdin kelgençe* 'elimden geldiği kadar' (B 200b: 5), *avval*

aytqança ayta alğum yoq ‘önce anlattığım gibi anlatamıyacağım’ (SS 42 : 36), *kéttiler barganlarınça* ‘gidebildikleri kadar gittiler’ (L GN 90a: 7). Çekim edatlarıyla : *Buhârğa yavuq yetken bile* ‘Buhara’ya yaklaşınca’ (B 37b: 6), *turğanı birle bir âtaşpâra dur ol şüh* ‘duruşu ile bu şuh bir ateş parçası gibidir’ (FK 47a: 9), *mên dëgen dëk* ‘benim dediğim gibi’ (B 394a: 13), *hayâlî Mir Haydar hayâlî bargan sarı bardı* ‘hayali Mir Haydar’ın hayalinin gittiği tarafa doğru gitti’ (Küll. S 664a: 1), *totqavuldın öte bargan sayı qar uluğraq boldı* ‘karakoldan uzaklaştıkça kar daha yüksek oldu’ (B 197b: 6), *körgeñ sayı hatımnı mênî yâd eyle* ‘mektubumu gördükçe beni hatırla!’ (BŞ II 313: 6), *Tağay Buğa Barlas ve Seyfüddin Bëg asru köp uruş qılğan cihetidin atları işdin qaldı* ‘Dayı Boğa Barlas ve Seyfeddin Bey pek çok savaşlar yaptıkları cihetle atları işe yaramaz hale geldi’ (Z 17a: 1), *seni haddını bilmey sévgen için* ‘haddini bilmiyerek seni sevdiği için’ (L Div. 44 : kenar), *ta’rif qılğan yosunluq* ‘açıklandığı gibi’ (B 53b: 8), *alar yetkendin burun* ‘onlar yetişmeden önce’ (Z 10b: 3 aş), *Kâbilni alğandın burunraq* ‘Kâbil’i almadan önce’ (B 13b: 4), *Hısayn Bëg bargandın sonğ* ‘Hüseyin Bey gittikten sonra’ (Z 29a: 16), *kündüz bolğandın sonğra* ‘gündüz olduktan sonra’ (Küll. S. 56a: 21).

Üçün ve *cihetidin* kelimelerinden önce *bolğan* kullanılmaz : *umrı qısqa için sözi hem, şuhratı hem az dur* ‘ömrü kısa olduğu için hem sözü, hem şöhreti azdır; (Mec. 39b: 13), *bu öter dünyâ bî-baqâ için* ‘bu fani dünya bekasız olduğu için’ (B 35a : 3), *tilep köñglüm seniñ ağızıñnu tapmas, kiçik için meger oynar yaşunmaq* ‘gönlüm senin ağızını arayıp bulmaz, meğer o küçük olduğu için saklambaç oynar’ (L Div. 94 : 3-4), *Bahrâm anıñ taba’ı köp cihetidin öltüre almadı* ‘tâbileri çok olduğu için, Behram, onu öldürmedi’ (N Quatr. 102: 13).

b) Eyleyici ismi (agent noun ve participle). Gerek tamamlanmış, gerek tamamlanmamış eylemi bildirdiği gibi nesneli (transitive) fillerde edilgen (passive) mânasında da kullanılabilir: *alğan* 1. ‘alan, alınan’; 2. ‘almış olan, alınmış (olan)’, *këlgen* 1. gelen’; 2. ‘gelmiş (olan)’.

körgeñler dëdiler ‘görenler dediler’ (B 42a: 11), *oquğanlar körmiş bolğaylar* ‘okuyanlar görmüş olacaklar’ (Küll. S 52b: 7), *bu ağır yükni kötergeñ tavşalur* ‘bu ağır yükü taşıyan bitkin bir hale gelir’ (FK 48b: 1), *ikki kêmeneñ uçın tutqan garq dur* ‘iki kayığın ucunu tutan batar’ (Mahb. 193: 2), *yoldın çıqqanlarğa yol körgüzgeyler* ‘yoldan çıkanlara yol gösterebilirler’ (Küll. R 56a: 21), *bu mezkür bolğanlarça emes* ‘bu, zikredilenler gibi değil’ (B 50a: 4); edilgen mânasında : *ri’âyat qılğan*

ictimâdluq kişimiz 'sayılan ve güvenilen adamımız' (B 52a: 11), *bir dâğenni ikki dâmek hoş emes* 'bir kere söyleneni iki kere söylemek hoş değil' (SS 42: 35), *üçünçi iqlim yoludın ketürgen musâfir* 'üçüncü iklim yolundan getirilen yolcu' (SS 110: başlık), *satqan uşal Yûsuf edî bandamız* 'şu satılan Yusuf kölemiz idi' (H 68b: 10).

Özne aldığı takdirde bu isim-fil bugünkü türkçedekinden büsbütün ayrı bir davranış gösterir : *mên bitigen haq bile yonğul qalam, mên yürügen yol bile urğul qadam* 'benim yazdığım (kullandığım) yazı ile yaz, benim yürüdüğüm yolda yürü!' (ME 123b: 6), *hiç qayısı mên öltürgen qulança semiz emes edî* 'hiç birisi benim öldürdüğüm yabancı at kadar semiz değildi' (B 204a: 13), *cehân içre sên bilmegen yoq* 'ulûm 'dünyada senin bilmediğin ilim yok' (İsk. 209a: 14), *frâq içre közüm körmegen belâ yoq tur* 'ayrılıkta gözümün görmediği belâ yoktur' (Ub. T 27a: 7), *Tênğri buyurğanga itâ'at üçün* 'Tanrının buyruğuna itaat için' (Küll. R 208b: 13).

Bu isim-fil *çağda, dem, fırsatta, fırsatlar mağalda, vaqıtta, zamân* gibi kelimelerle beraber zaman bildirir : *zâhir 'ulûmın tekmiil qulğan çağda* 'zahiri ilimleri bitirdiği zaman' (Mec. 5a: 12), *dâdi sorgan dem ol gedâ-pîşa* 'o dilenci tabiath sorulduğu zaman dedi' (SS 126: 13), *mên Samarqandğa kâlgan fırsatta* 'Semerkand'a geldiğim zaman' (B 20b: 6), *Mir Alî Şir Nevâyî Heridin Samarqandğa kâlgan fırsatlar Aħmad Bâğ bile bolur edî* 'Ali Şir Nevai Herat'tan Semerkand'a geldiği zamanlar Ahmed Beyle beraber olurdu' (B 21a: 12), *kün olturğan mağalda* 'güneş battığı zaman' (Z 41b: 4), *mên körgeñ mağalda* 'benim gördüğüm zaman' (B 46a: 3), *qarığan vaqıtta* 'ihtiyarladığım zaman' (GS Nur. 124:a: 3), *Yûsuf alar hâlnı körgeñ zamân* 'Yusuf onların halini gördüğü zaman' (H 50a: 17).

c) Yükleme ismi (predicate noun): *Samarqandnı İskender binâ qulğan dur* 'Semerkand'ı İskender bina etmiştir' (B 44b: 9), *hiç gül körgeñ emes bād-i hazândın yahşılıq* 'hiç bir gül sonbahar rüzgârından iyilik görmüş değil' (Ub. T 30a: 6), *kâlgan êrmiş ol Mesîh ölgenlergin turgüzgeli* 'o Mesih ölümlerini diriltmek için gelmiş imiş' (GS Nur. 25a: 1), *gōşa ihtiyâr qulğan edim* 'köşeyi seçmiş idim' (BŞ I 477: 10), *hiç çapqunda munça qalın qoy tüşken emes edî* 'hiç bir akında bu kadar çok koyun ele geçmiş değildi' (B 203b: 7), *mêndin dâmegil, ger unutulğan bolsam* 'eğer unutulmuş olursam, benden bahsetme!' (BŞ II 317: 16).

2. *-ğu/-gü*, sert konsonantlardan sonra ekseriyetle *-qu/-kü*: *yıgla-ğu*, *al-ğu*, *çiq-qu*, *sıq-qu* (<*sığ-ğu*), *uruş-qu*, *ayt-qu*, bunun gibi *tile-gü*, *kül-gü*, *tök-kü*, *et-kü*.

Gereklilik - gelecek bildiren bu isim - fiil —önceki devirlere nispetle —çağataycada az kullanılır: *yıglağum kelür* ‘ağhyacağım gelir’ (FK 62a: 1), *nê yerge bargusın bilmes* ‘nereye gideceğini bilmez’ (Sek. Div. 8b: 9), *hâhıma geh yıglağu*, *gâh külgü* ‘halime kâh ağlamalı, kâh gülmeli’ (FK 56b: 4). Buna karşılık, *dék* ‘gibi’ edatiyle genişletilerek meydana gelen *-ğüdek/-güdek* (daima bitişik yazılır) ekli şekil çok yaygındır: *haylı sevgüdek ahlâq u ef‘âli hem yoq êdi* ‘pek sevicecek ahlâk ve hareketleri de yoktu’ (B İlm. 207: 3), *könğül tilegüdek* ‘gönlün dilediği gibi’ (B 221b: 1), *buzgüdek her biri bir leşkerni*, *algüdek her biri bir kişverni* ‘her biri bir orduyu bozguna uğratacak, her biri bir memleketi işgal edecek gibi’ (Şeyb. Vâmb. 94: 21), *çarh êrmes fevt bolğan vaqtı yandurgüdek* ‘felek elden kaçırılan vakti döndürecek değil’ (N Örn. XVI, 6), *kêtküdek mên başım alıp nâgeh* ‘başımı alıp hemen gideceğim’ (SS 81: 48), *bütüküdek êrdi vaşl ile könğlüm cirağâti*, *hicrân qılıcı birle yana yara qılğular* ‘gönlümün yarası kavuşmakla kapanacaktı, ayrılık kılıcı ile yeniden yaraladılar’ (Küll. R 613a: 3), *eger bolsa yüz cân, fidâ qılğa men, naşib olgüdek bolsa cânân mañga* ‘eğer yüz canım olsa, feda ederim, sevgili bana nasip olursa’ (Küll. S 472b: 9). *Dék* yerine bazen aynı mânaya gelen başka bir edat da kullanılabilir: *yıglağu yoq, ki külgü yanğhğ iş* ‘ağlanacak değil, gülünecek (gibi) bir iş’ (SS 63: 1).

Bu isim-fiil şu eklerle genişletilebilir:

a) *-çı/-çi* (eyleyici ismi): *alıp satquçı* ‘tüccar’ (Mahb. 47: 14), *kışver açquçı* ‘memleketler fatihi’ (Z 23b: 3), *dëğüçi* ‘hikâye anlatan’ (SS 185: 371), *bar etküçi* ‘var edici, yaradan’ (Sek. Div. 3b: 1), *këzgüçi* ‘gezici’ (L Div. 40: 6), *oquğuçı* ‘okuyucu’ (B 349b: 8, N Quatr. 67: 3), *rivâyat qılğuçılar* ‘saray ozanları’ (TN 284b: 5), *yıgaç urğuçı* ‘sopacı, sopa atıcı’ (SS 13b: 302), *seniñ qan tökküçi kâfir közüñg* ‘senin kan dökücü kâfir gözüñ’ (L Div. 129: 6), *bayza bërgüçi quş* ‘yumurtlayan kuş’ (Küll. R 370a: 27), *tirgüzgüçi sên barçanı* ‘herkesi dirilticisin’ (Ub. Ü 1b: 5), *bu zâlimler mülkni bedbâd bërgüçi durlar* ‘bu zalimler memleketi berbat ederler’ (Mahb. 16: 13), *biz yetkünçe uruşquçı bolmasunlar* ‘biz yetişinceye kadar savaşa girişmesinler’ (B İlm. 328: 16).

b) *-luq / -lük* (gereklilik ismi, gerundivum): *këygülük* ‘giyilecek, giyim eşyası’, *yegülük* ‘yiyecek, erzak’, *qılğuluq iş* ‘yapılacak iş’, *kêçeler*

şam'ğa ihtiyâc bolğuluq iş bolsa 'geceleyn muma ihtiyaçları olan bir iş olursa' (B 290b: 14), *mên dek öltürgülükni öltürmey* 'benim gibi öldürülecek birisini öldürmemiş' (SS 181: 255), *ger mên öltürgülük mên, öltürgil* 'eğer ben öldürülecek isem, öldür!' (BŞ I 477 : 4), *hıradmand çın sözdin özge demes, velî barça çın hem degülük emes* 'akıllı adam doğru sözden başkasını söylemez, fakat her doğru (hakikat) da söylenecek değil' (Mahb. 198: 10-11).

e) *-sız / -siz* (eyleyici ismi) : *tükengüsize meşaqqat* 'tükenmez sıkıntı' (BŞ II 319 : 19), *tilge, ağızğa sıqqusız, qorqqudek vâqi'a* 'dile, ağıza sığmayacak, korkunç vakia' (B İlm. 398: 13).

3. *-maq/-mek* (eylem ismi, masdar, infinitive) : *söz aymaq siz bigin dānā qatında, quduq qazmaq turur deryā qatında* 'sizin gibi bir âlimin yanında söz söylemek, deniz kıyısında kuyu kazmaktır' (LN 146a: 5), *eger bir qatla kördi her sabaqni, yana açmaq yoq êrdi ol varaqni* '(Ferhad) bir dersi bir kere gördü mü, o sahifeyi bir daha açmağa lüzum yoktu' (Küll. S 211a : 23), *bolmas êrdi tirig demek anı* 'ona diri demek imkânsızdı' (SS 62: 97).

Masdar çokluk, iyelik ve çekim ekleriyle genişletilebilir : *Mîrzāni körmekleri mümkün emes edi* 'Mirzayı görmeleri mümkün değildi' (B İlm. 192: 18), *ısq ara bî-tāb u tāqat bolmağım êrnes* 'acab 'aşkta güçsüz ve kuvvetsiz olmam şaşılacak bir şey değil' (Bayk. Div. 203: 12), *hōcağa körmekim bolup matlūb* 'hoca (=zengin adam) beni görmek istedi' (SS 181 : 262), *her yığlamaqniñg külmeki bar* 'her ağlamanın bir gülmesi var' (LN 150b: 3), *çiqmaqqa isti'cāl qıl* 'çıkmaq için acele et!' (Sek. A 163: 5), *körmekige keldiler* 'onu görmeğe geldiler' (H 35b: 13), *seniñ sarı köñgöl uçmaqnı ister* 'gönül sana doğru uçmak ister' (TN 276a: 8), *vaşl umidi dur manğa ölmekni duşvār eylegen* 'bana ölmeyi güç yapan kavuşma ümididir' (L Div. 143: 8), *örgenmekte bî-qarār êrdiler* '(gazelleri) öğrenmek hususunda kararsız idiler' (Küll. S 750a: 7), *beglerinin intizārında at üstide oq turup edük, ba'zı ürgüdemekte* 'beyleri beklerken hep at üstünde oturuyorduk, bazıları pineklemekte idiler' (B 104b: 7), *qan yığlamaktın dembedem halq ara sırrım boldı fāş* 'boyuna kan ağlamaktan halk arasında sırrım belli oldu' (L Div. 75 : 1); çekim edatlarıyla : *vâqi' bolmaqđın burun* 'vuku bulmadan önce' (Z 24b: 12), *may içmek bile* 'şarap içmekle' (FK 15b: 11), *kōzi qan tökmek içre qanmay hiç* 'gözü kan dökmeye hiç kanmıyor' (SS 68: 59), *mên ki bir nağme-sāz qılsam çeng, rūh çiqmaq sarı qıılır āheng* 'ben çenge bir türlü söyletirimsem, ruh çıkmağa doğru ahenk eder' (SS 61: 64).

Masdarla kurulan terkipler :

a) *-maq/-mek + bol-* veya *é(r)-* 'istemek': *cân alurğa bu taraf kelmek emiş ol qâtil* 'o katil, can almağa bu tarafa gelmek istemiş' (FK 24b: 12), *kömek alıp melik üstige yürümek boldı* 'yardım sağlayıp melik üzerine yürümek istedi' (N Quatr. 94 : 14).

b) *-maqçı/-mekçi + bol-* veya *é(r)-* '-mak üzere olmak, istemek': *bular kelmekçi ediler* 'bunlar gelmek üzere idiler' (B 154b: 1), *bu yağ-larınıñ üstige atlanmaqçı edük* 'bu düşmanlar üzerine hareket etmek üzere idik' (B 299a: 14), *bizge qoşulmaqçı boldı* 'bize katılmak istedi' (B 120b: 10).

Masdar *-lık/-lik* ekiyle de genişletilebilir : *-maqlıq/-meklik* (eylem ismi) : *mên demeklik nê bi-hayâlıq dur* 'ben demek ne hayasızlıktır!' (SS 9 : 23), *év qoparmaqlıq érür duşvâr Ceyhün üstine* 'Ceyhun üzerine ev yapmak güçtür' (L Div. 161 - 10), *têlbe bolmaqlıqtın özge çâra yoq tur mañga* 'benim için deli olmaktan başka çare yoktur' (BŞ Sam. 19: 11), *mundaq ğaflat bile yatmaqlığı köp bi-serdârâna édi* 'bu kadar gaffletle yatması bir serdara hiç yakışmazdı' (B 110a: 9).

4. Geniş zaman isim-fili : *-r, -ar/-er, -ur/-ür* : *başla-r, aç-ar, iç-er, bar-ur* 'gider', *oyğan-ur* 'uyanır'.

Fonksionları :

a) Eylem ismi : *ağır* 'ağırma, ağrı', *tapar* 'bulma, buluş, bulacak-': *kün u tün mañga nê qarâr u nê olturur* 'gece gündüz ne durmam ne oturmam var' (BŞ II 326: 1 aş), *Mışırđın érür kélürüm uşbu dem* 'şimdi Mısır'dan geliyorum' (H 74a: 4), *yolnuñ qay sarı cıqarı ma'lüm bolğay* 'yolun nereye çıkacağı belli olacak' (B 97b: 5), *atlanur ayağı* 'sefere giderken at üzerinde içilen içki' (Şeyh Süleyman Efendi sözlüğü, 5), *'adâlat qılır fkrinde bar edim* 'adalet dağıtmak fikrinde idim' (İsk. 210b: 6 aş), *atlanur hayâhda érđi* 'sefere çıkmayı düşünüyordu' (Z 34a: 3), *mâni' dur barurğa* 'gitmeğe mâni oluyor' (Küll. S 473b: 5), *'üd çalarğa hem qâbiliyatı bar* 'ud çalmaya da kabiliyeti var' (Mec. 93b: 3), *ber-taraf qılğıl vefâ isterni ildin* 'insanlardan vefa istemekten vazgeç!' (BŞ I 240: 5), *uşbu munğluğ başıma âfat kélürni bilmedim* 'bu kederli başıma afet geleceğini bilmedim' (Ub. T 32b: 12), *çıqarda yoluqtı mañga rüberü* 'çıkarken bana yüz yüze geldi' (İsk. 211a- 2), *yürürdin harsun* 'yürürmekten yorulsun' (Şeyb. Vâmb. 144: 49), *telâfi qılurdın burun* 'telâfi etmeden önce' (N Quatr. 70 : 17), *bu rüd munıñ übidin aqar üçün Kûhek suyı dërler* 'bu ırmak bunun eteğinden aktığı için Kûhek suyu derler' (B 45a: 10).

b) Eyleyici ismi : *işitür köerge yahşı bolğay* 'işiten ve gören için iyi olur' (B 31b: 12), *öter dünyā* 'fani dünya' (B 29a: 3), *yēti yaşar oğlu bar ērdi* 'yedi yaşında bir oğlu vardı' (N Quatr. 106: 18), *körüşür yēr* 'görüşme yeri' (B 103a: 4), *olturur yēr* 'oturma yeri, oturacak yer' (Ub. Ü 18a: 6), *ēligige, kim şāhlarnuñg öper yēri ērdi, oq tēgip mecrūh boldı* 'şahların öptükleri yer olan eline bir ok saplampa yaralandı' (Z 19b: 2), *mēni köterinğ Yūsuf öter yolına* 'beni Yusuf'un geçeceği yola götürün' (H 42b: 2), *tēmürçiler bēlige bağlar sahtiyān* 'demircilerin bellerine bağladıkları sahtiyān' (N Quatr. 45: 1), *mēn Hindūstānğa kēlür yıl Heridīn kēldi* 'Hindistan'a geldiğim yıl Herat'tan geldi' (B 169b: 4). Bu isim-fiil çağda, *hālatta, maħalda gibi* kelimelerle zaman bildirir : *cān berür çağda* 'can verirken' (L Div. 110: 5), *oqur çağda il anı* 'ādil dēmes (adımı) okurken insanlar ona ādil demezler' (İsk. 210a: 11), *ōzi qopar hālatta Mehdi Sultān ēligini bandıdın tüşüre çaptı* 'kendisi (Abdülkerim) kalkmak üzere iken Mehdi Sultan onun elini bileğinden kesip düşürdü' (B 38b: 9), *berhem urma, ey şabā, tarar maħalda zulfını* 'ey sabah rüzgârı, tararken zulfını karıştırma!' (Ub. Ü 49a: 1 aş). Çekim edatlarıyla : *naẓm ahlıdın hōşgūyluq avcınıñ Suhaylı bolur dēk kişiler bar* 'sairler arasında güzel söz söyleme evcinin Süheyl'i olabilecek kişiler var' (Bayk. Ris. 5a: 12), *uruşur çağlıq hālı yoq tur* 'savaşacak hali yoktur' (Şeyb. Vāmb. 158: 66), *dilrubālğ libāsi huccası dur gūyā, kim anı kiygeç kōñgöl alur qadar* 'anāsi çoh 'elbisesi dilrübālğ delilidir gūya, zira onu giyinince gönül alacak kadar eziyeti çok' (FK 37a: 6), *kün çıkar sarıdın* 'güneşin çıktığı taraftan' (Z 7b: 4). Edilgen mânasında : *qıur işimni bilmedim* 'ne yapacağımı bilmedim' (B 119a: 4), *sēver* 'sevgili', *Ḥazrat-i Ḥaqqnıñ sēver bandalarını sēver ērdi* 'Tanrının sevgili kullarını severdi' (Z 2b: 2 aş), *sēver cānım* 'sevgilim' (Gedai Örn. IV, 4, PK 62 : 1), *sēver at* 'sevgili at' (H 35b: 6).

5. -mas/-mes, öncekinin olumsuzu, şu işleri görür :

a) Eylem ismi : *ıışqdın maħlaşımā eyleben aħbāb du'ā, mustacāb olması anıñg mēn-i maħzūnğa tilek* 'dostlar aşktan kurtulmam için dua ettiler, ben kaygılımin dileği bunun kabul edilmemesidir' (Nevai Mab. Ross 45 : 5, Atalay 56: 1-2 aş), *tam u taş dēmey çayan yētkeç tiker kōnglıde kēçmes qıur qılması kār* 'duvar ve taş demeden akrep varınca sokar, kār edip etmiyeceği aklından geçmez' (Kelile ve Dimne, Mab. Atalay 57 : 13), *maynı ēmdi ağzıma almas hayālım bar dur* 'şimdi şarabı ağzıma almamayı düşünüyorum' (FK 56b: 7), *bir zamān kōrmeske ol* 'ārızını yok tur t̄aqatım' 'bir dakika o yanağı görmemeğe kuvvetim yoktur'

(Bayk. Div. 223: 10), *yār ağız açmasğa dardım sorgalı taptım sabab* 'yârim derdimi sormak için ağızını açmamasının sebebini buldum' (Nevai Mab. Ross 9: 2, Atalay 13: 4), *şaharda turmasıñğa peymân qıl* 'şehirde durmayacağına yemin et!' (SS 178: 182), *yoluda cân berdim, ötti körmeyin cânân, ne sūd? körse hem, körmeske salıp zāyi' oldı cân, ne sūd?* 'yolunda can verdim, sevgili görmeden geçti, ne fayda? gördü ise de, görmemezliğe gelip can kaybıldı, ne fayda? (FK 42a: 12), *içmesimni çün bilürler edi, teklif qılmadılar* '(içki) içmediğimi bildikleri için teklif etmediler' (B 187a: 13), *Kâbilniñ üstige filhâl barurnı barmasni keñgeşildi* 'hemen Kâbil üzerine yürüyüp yürümiyeceğimizi görüştük' (B 126a: 6), *körer körmesde* 'görür görmez' (FK 53b: 7), *zañmım ağız bütmesidin uyqum uçmuş* 'yaramın ağız kapanmadığından uyku kaçmış' (Nevai Mab. Ross 46: 8, Atalay 58: 6), *dayr içre bolmastın burun bednâm kêt* 'meyhanede adın kötüye çıkmadan önce git!' (FK 26b: 2), *may iç peymâna tolmasdın burunraq* 'kadeh dolmadan önce şarap iç!' (Dehn. 233b: 5).

b) Eyleyici ismi : *şahrı ve bâzârıda türki bilmes kişi yoq tur* 'şehir ve pazarında türkçeyi bilmiyen kimse yoktur' (B 2b: 3), *qalmadı Mısr ilide ekmes kişi* 'Mısır memleketinde ekin ekmiyen kimse kalmadı' (H 37a: 17), *çağır içmes mahalda* 'şarap içmediği zaman' (B 68b: 5), *tægmes kişi* 'değersiz kimse' (N Quatr. 107: 20), *tükenmes uşbu gam* 'bu tükenmez üzüntü' (L Div. Br. 16b: 1), *yaramas saz* 'işi yaramaz saz' (B 182b: 2), *munça haddi yetmes işler* 'bu derece haddi olmiyan işler' (B 36a: 1); edilgen mânasında: *kerek ki bilmes* 'ilmni ayturğa murtakib bolmasa' (öğretmen) bilmediği bir ilmi öğretmeğe kalkışmamalı' (Mahb. 28 : 5), *içmes künleri ma'cün şuhbatı edi* 'içki içilmiyen günler macun sohbeti yapıldı' (B 252a: 6), *öçüre almas isyân otın öz harmanıñğa salma* 'söndürülemez isyan ateşini kendi harmanına atma! (Mahb 194: 11), *demes sözni özüm qıldım fâş* 'söylenilmemesi gereken sözü kendine açığa vurdum' (FK 226a: 13), *qılmas işlerni qılmaq* 'yapılmaması gereken işler yapmak' (Mahb. 28: 14), *qılır qılmas işimizdin isti'lâm u istifsâr qılıp* 'ne yapacağımızı soruşturup' (B 60a: 9).

c) *-lıq/-lik* ekiyle soyut adlar yapar : *bilmeslik* 'bilmeme, bilmeyiş, bilgisizlik', *işitmeslik* 'işitmeme, sağırılık', *körmeslik* 'görmeme, görmeyiş, görmezlik, körlük', *tükenmeslik* 'tükenmezlik', *nigâhi fitne u baqmasıñğı belâ qilâ dur* 'bakışı fitne, bakmaması da belâ yapar' (L Div. 114: 2), *yârniñg sevmesliğı dur cânuma kâr eylegen* 'yârim sevmemesi canıma tesir eder' (L Div. 144: 2).

6. *-mıŝ/-miŝ*. XV. yüzyıldan önceki Doğu türkçesi metinlerinde sık sık rastlanan *-mıŝ/-miŝ* ekli isim-fiil, çağataycada hemen hemen her zaman çekimli fiil olarak kullanılır, isim-fiil fonksiyonunda ise çok nadiren görülür : *qudratundan* (böyle!) *qılmamıŝ iş yoq turur* '(Allahın) kudretiyle yapılmamıŝ iş yoktur' (Şıb. Div. 3a: 9).

Çağataycada isim-fille kurulan terkipler yanında farçanın sentaksı örnek tutularak yapılan yardımcı cümleler de serbestçe kullanılır ("Çağatayca'da yardımcı cümleler" adlı yazımıza bakınız, bu dergi 1959, 27-58). Bazen bu iki usulün birbirine karıştığını da görüyoruz: *nê ki başığa ötkenin sordu* 'başından geçenleri (neler geçtiğini) sordu (SS 142 452), *qaçan kim rûz-i mahşar bolğanında* 'mahşer günü olunca' (TN 274b: 25), *nêçe tyğan sayu ança qulur zür* 'ne kadar frenlenirse, o kadar zorlar' (L GN 64a: 5), *her nêçe zulm qılğan sayı aŋga usanmaq yoq ve her nêçe qan qılğan sayı aŋga qanmaq yoq* 'ne kadar zulüm yaparsa da, usanması yok ve ne kadar kan dökerse de, kanması yok' (Mahb. 107: 6).

KISALTMALAR

- B Annette S. Beveridge, *The Bâbar-Nâma*, London 1905 (Gibb Memorial Series I).
- B İlm. N. İlminski, *Baber-Nameh*, Kazan 1857.
- Bayk. Div. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri V. Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul 1946 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 309).
- Bayk. Ris. İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945 (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından).
- BŞ I, II Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Babur Şah*"ın şiiirleri: Milli Tettebbular Mecmuası I, 1331 (= 1915), 235-256, 464-480, II, 307-336.
- BŞ Sam. A. Samoyloviç, *Sobranie stiĥotvorenii imperatora Babura*, Petrograd 1917.
- Dehn. Yusuf Emiri, *Dehname*, London, British Museum Add. 7914, 228b-272a (Rieu, *Cat. Turk. Mss.*, 288. s.).
- FK Nevai, *Fevaidü'l-kiber*, İstanbul Üniversite Ktp. T 1565, ist. 947/1540-41. Bk. Ağâh Sırrı Levend, *Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1958, 173.
- Gedai Örn. J. Eckmann, *Çağatay dili örnekleri II, Gedai divanından parçalar*: TDED (= İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi) X, 1960, 65-110.
- GS Nur. Nevai. *Garaibü's-sıgar*, Nuruosmaniye Ktp. No. 3881. Levend 167.
- H Hâmidi, *Yusuf u Zeliha*, Topkapı Revan Ktp. No. 838, ist. 922/1516. Bk. Halide Dolu, *Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış çağatayca manzum bir Yusuf hikâyesi*: TDED V, 1954, 51-58.

- İsk.** Nevai, *Sedd-i İskenderi*, İstanbul, Ayasofya Ktp. No. 3854,195 b-272a. Levend 191 v.d.
- Küll. R** Nevai, *Külliyat*, Topkapı Revan Ktp. No. 808. Levend 130-142.
- Küll. S** Nevai, *Külliyat*, Süleymaniye Ktp. Fatih No. 4056. Bk. H. Ritter : Oriens VIII, 1955, 142 v.d. Levend 142-146.
- L Div.** İsmail Hikmet Ertaylan, *Lûtfi divanı*, İstanbul 1960 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 863).
- L Div. Br.** Lûtfi, *Divan*, British Museum Add. 7914, 158a-227b. Rieu 288.
- L GN** Lûtfi, *Gül u Nevruz*, British Museum Add. 7914, 50b-114a. Rieu 285-286.
- LN** Hucendi, *Letafetname*, British Museum Add. 7914, 142b-157b. Rieu 287.
- Mab. Atalay** Besim Atalay, *Mirzâ Mehdi Mehmet Han, Seng-lâh. Lûgat-i Nevai*. Tıpkıbasım, İstanbul 1950 (T.D.K. C. II. 31).
- Mab. Ross** E. Denison Ross, *The Mabâni 'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân*: Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910.
- Mahb.** Ahmed Vefik Paşa, *Nevai, Mahbubü'l-kulüb*, İstanbul 1289 (= 1872).
- ME** Haydar Harezmi, *Mahzenü'l-esrar*, British Museum Add. 7914, 115-141b Rieu 286-287.
- Mec.** Nevai, *Mecalisü'n-nefais*, İstanbul Üniversitesi Ktp. T 841, ist. 942/1535-36. Levend 202.
- N Örn.** J. Eckmann, *Çağatay dili örnekleri I. Nevai divanlarından parçalar*: TDED IX, 1959, 33-64.
- N Quatr.** M. Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental*, Paris 1841, adlı eserde Nevai'nin şu eserleri : *Muhakemetü'l-lûgateyn* (1-39) ve *Tarih-i mülûk-i Acem* (40-114).
- Sek. A** Sekkâki'nin Ayasofya Ktp. 4757 numaralı yazmadaki (163-167 S.) gazelleri.
- Sek. Div.** Sekkâki, *Divan*, British Museum Or. 2079. Rieu. 284.
- SS** Parsâ Şamsiev, *Alişer Navâi, Hamsa, Sab'ai sayyâr*, Taşkent 1956.
- Şeyb. Vámb.** H. Vámbéry, *Die Scheibaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*, Wien 1885.
- Şib. Div.** Şibani, *Divan*, Topkapı Ahmed III Ktp. No. 2436.
- TN** Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşşukname*, British Museum Add. 7914, 273b-289b. Rieu 289.
- Ub. T** Ubeydullah Han (Ubeydi), *Divan*, Topkapı Enderun Ktp. No. 2381, 21a-41a.
- Ub. Ü** yanı eser, İstanbul Üniversitesi Ktp. T 1988, ist. 959/1552.
- Z** Şerefeddin Ali Yezdi *Zafername*'sinin çağatayca tercümesi, İstanbul Nuruosmaniye Ktp. No. 3268. Bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I, İstanbul 1943, 170. s. No. 88.

* A. Zeki Velidi Togan. Bu günkü Türkistan ve yakın tarihi sah. 195 (eski bir nüshadan).

** Metinde noktasız yazılmıştır. Noktaları ben koydum.